

اهمیت شاهنامه مصور بایسنقر میرزای تیموری در مطالعات باستان‌شناسی

تیمور اکبری - دکتر سوسن بیانی

دکتر محمود طاووسی - دکتر رضا شعبانی

چکیده: در دوره اسلامی ایران، همزمان با استفاده گسترده از کاغذ در نگارگری و خوشنویسی؛ نوعی نگارگری رواج پیدا می‌کند که به مینیاتور معروف می‌شود. این مینیاتورها با توجه به ویژگی‌هایی که دارند برای مورخان، باستان‌شناسان و دانشمندان علوم دیگر دارای اهمیت می‌باشند.

در دوره تیموری با توجه به حمایت حاکمان و شاهزاده‌های این دوره، نسخه‌های خطی زیادی مصور گردیده‌اند که یکی از مهمترین این نسخه‌های خطی مصور، شاهنامه فردوسی است که با حمایت بایسنقر میرزای تیموری توسط هنرمندان نقاش مصور گردیده است. در این مقاله سعی گردیده است که مینیاتورهای این نسخه خطی مصور دوره تیموری، که باشکوه‌ترین دوره در تهیه نسخه‌های خطی مصور ایران می‌باشد، مورد بررسی و تحلیل باستان‌شناسی قرار گیرد و همچنین در این تحقیق به نقش مهم مینیاتورهای شاهنامه مذکور در شناسایی، معرفی و بازسازی آثار باستانی و هنری دوره تیموری پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: نسخه خطی، مینیاتور، دوره تیموری، شاهنامه بایسنقری، منابع تاریخی مصور.

مقدمه

نسخه‌های خطی می‌تواند در مطالعات باستان‌شناسان و دانشمندان مفید باشد.

در دوره تیموری نسخه‌های خطی زیادی ایجاد و یا دوباره نویسی شده‌اند، بعضی از این نسخه‌های خطی دارای مینیاتورهایی هستند که برای شناسایی جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی دوره تیموری می‌توانند دارای اهمیت باشند یکی از مهم‌ترین نسخه خطی مصور دوره تیموری شاهنامه معروف بایسنقر میرزای تیموری است که در این تحقیق، مینیاتورهای موجود در این اثر مصور مورد تحلیل باستان‌شناسی قرار گرفته و با آوردن اسناد و دلایلی اثبات گردیده که تصاویر این نسخه خطی می‌تواند ما را در شناسایی، معرفی و بازسازی آثار هنری، باستانی و سایر ویژگی‌های اجتماعی دوره تیموری کمک نماید. لازم به توضیح است که تمام تصاویر مورد استفاده در این تحقیق برگرفته از شاهنامه بایسنقری چاپ شده و موجود در موزه ملک تهران می‌باشند که با همکاری مسئولین محترم این موزه در اختیار اینجانب قرار داده شده‌اند که لازم می‌دانم از همکاری ایشان تشکر بنمایم.

هنر نقاشی به عنوان کهن‌ترین هنر بشری در ارتباط تنگاتنگ با دیگر هنرها بوده و در تکامل هنرهایی چون سفالگری، خطاطی و غیره نقش اساسی داشته است. باستان‌شناسان که وظیفه اصلی آنان بازسازی گذشته بشریت به کمک آثار مادی برجای مانده از انسان است برای مطالعه جنبه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و مذهبی زندگی انسان‌های پیشین نیازمند بررسی سیر تحول نگارگری از آغاز ابداع این هنر تا به امروز هستند. این افراد به کمک آثار نقاشی می‌توانند درباره حیوانات شکار شده توسط انسان‌های عهد پارینه سنگی و حتی تفکرات و عقاید مردمان اولیه نظریاتی را ارایه کنند. امروزه دانشمندان به کمک مطالعه سفالینه‌های منقوش عهد باستان توانسته‌اند اطلاعات با ارزشی درباره آداب و رسوم، پوشاک، نمادهای قومی و مذهبی و پوشش گیاهی و جانوری مناطق مختلف ایران و جهان کسب نمایند. با توجه به مطالب مذکور و اهمیت تصویر در مطالعات علم باستان‌شناسی، در ایران دوران اسلامی نیز وجود نوع نگارگری به نام مینیاتور در

* دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران. akbaritaymour@yahoo.com

** عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس. tavousi@yahoo.com

** عضو هیئت علمی دانشگاه تهران. sosan_bayani@yahoo.com

*** عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی. reza_shabani@yahoo.com

◆ تاریخ دوره تیموری

تیمور بنیانگذار سلسله تیموری در سال (۵۷۳۶/۱۳۳۵ م) در آسیای مرکزی دیده به جهان گشود و خیلی زود در سوارکاری و تیراندازی مهارت یافت، او که سلحشور، هوشیار و فرصت طلب بود، توانست به زودی با شکست دشمنان و رقبا حکومت مستقلی را تشکیل دهد (رمضان ۷۷۱ ق/ آوریل ۱۳۷۰م). تیمور پس از ۳۶ سال سلطنت و بر جا گذاشتن قلمروی گسترده، در ۸۰۷ هـ در حالی که حمله به چین را در سر می پروراند در شهر اترار درگذشت (علی یزدی، ۱۳۳۶، ۲۱).

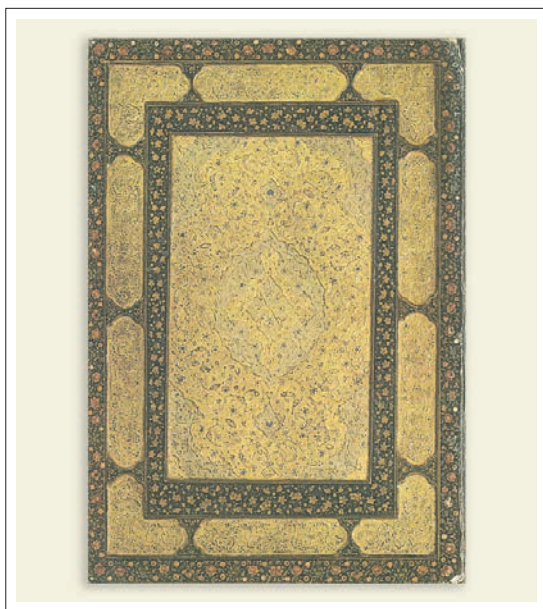
شاهرخ (۸۰۷ تا ۸۵۰ هـ / ۱۴۴۷ - ۱۴۰۵م) بعد از مرگ پدرش توانست از سرزمین‌های از هم گسیخته، قلمرو تقریباً یکپارچه‌ای فراهم سازد و با همسایگان و رقیبانش روابط دوستانه برقرار نماید (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ۲۰۳-۲۷۰). اما او هیچگاه نتوانست قدرت تیموریان را در خارج از مرزهای ایران و ماوراءالنهر تثبیت کند. وی پس از ۴۳ سال سلطنت، در ری درگذشت (سمرقندی، ۱۳۱۸، ۳۳۸ و ۳۳۹).

با مرگ شاهرخ، تنها فرزند او، الغ بیگ میرزا، که بیشتر یک محقق و عالم ریاضی بود تا یک فرمانروا به حکومت رسید. از این رو انحطاط خاندان تیموری دوباره آغاز شد که این بار با سرعت بیشتری رو به اضمحلال رفت. نزاع بین بازماندگان شاهرخ ده سالی به طول انجامید تا این که ابو سعید بهادرخان (۸۵۵ تا ۸۷۳ هـ / ۱۴۶۹-۱۴۵۱م) به حکومت رسید. سلطان حسین بایقرا (۸۶۲ تا ۹۱۱ هـ و ۱۴۷۰ تا ۱۵۰۶م) در (۸۷۳ هـ / ۱۴۸۱م) پس از سلطان ابوسعید، بر هرات استیلا یافت و قدرت تیموریان را به دست گرفت، اما یادگار محمد با کمک آق قویونلوها هرات را از او گرفتند. سلطان حسین پس از دو سال بر یادگار محمد چیره شد و بعد از کشتن او با ایجاد ثبات نسبی و احیای رونق فرهنگی در خراسان، توانست حدود ۳۵ سال در آنجا حکومت کند و وی در سال (۹۱۱ هـ / ۱۵۰۶م) درگذشت و چندی بعد شاهزادگان تیموری دوباره درگیر منازعات داخلی شدند و شیبک خان از یک با استفاده از کشمکش‌های آنها، در (۹۱۳ هـ / ۱۵۰۸م) هرات را گرفت و به سلطه دو بیست ساله تیموریان در خراسان پایان داد (خواندمیر، ۱۳۷۲، ۱۷۲-۱۷۴).

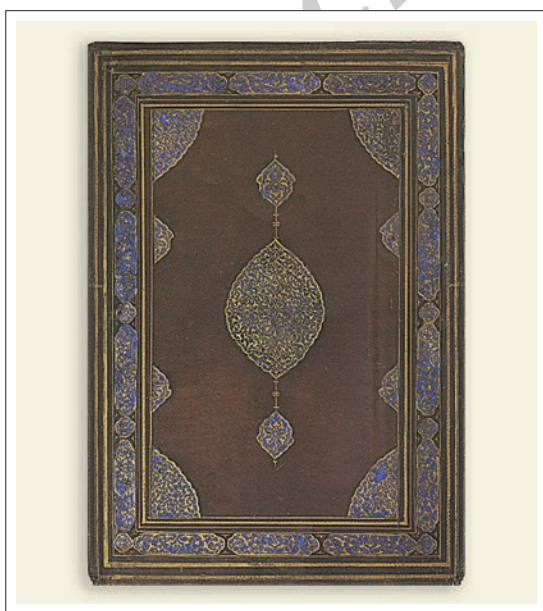
◆ مشخصات شاهنامه مصور بایسنقر میرزای تیموری

شاهنامه بایسنقری که نسخه اصلی آن در کتابخانه کاخ گلستان تهران به شماره ۷۱۶ محفوظ است با قطع رحلی (۲۶×۳۸) و ۷۰۰ صفحه به قلم نستعلیق توسط جعفر تبریزی (بایسنقری) در سال (۸۳۳ هـ / ۱۳۳۲م) بر روی کاغذ خانبالغ نخودی کتابت و سپس مصور گردیده است. جلد این نسخه

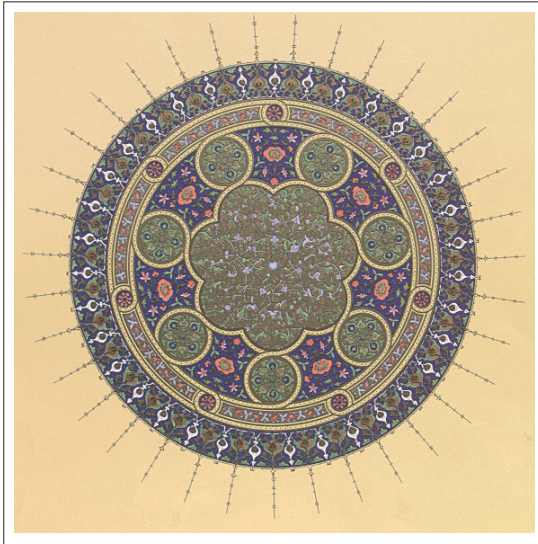
خطی چرمی ضربی طلا پوش با دو حاشیه روغنی در بیرون و سوخت معرق طلائی بر زمینه لاجوردی در طرف درونی آن است (تصاویر ۱ و ۲). تزیینات روی جلد شاهنامه شامل کادر مستطیل مرکزی که در درون آن دو ترنج تو در تو در وسط و چهار عدد لچک در گوشه‌های آن است که با رنگ طلائی به صورت برجسته ایجاد گردیده است، در اطراف مستطیل مرکزی نیز تزییناتی با طرح‌های اسلیمی و گل‌های رنگی بر زمینه سیاه دیده می‌شود. آستر (رویه داخلی) جلد این کتاب را کادر مستطیلی مرکزی با یک عدد ترنج با دو آویز در بالا و پایین و طرح‌ها و نقش‌های اسلیمی روی زمینه لاجوردی تشکیل داده است (اکبری، کاشانی، ۱۳۸۸، ۷۱).

تصویر ۱: روی جلد شاهنامه مصور بایسنقری.

تصویر ۲: پشت جلد (طرف داخلی روی جلد) کتاب شاهنامه بایسنقری.

تصویر ۳: شمسه تزئینی در صفحه اول شاهنامه بایسنقری.

◆ تحلیل باستان‌شناختی از مینیاتورهای شاهنامه بایسنقرمیرزای تیموری

دو صفحه اول شاهنامه، بایسنقرمیرزا را سوار بر اسب و در حال تماشای صحنه‌های شکار نشان می‌دهد در این صحنه ها؛ شکار حیوانات مانند شیر، خرگوش، آهو، خوک به نمایش گذاشته شده است.

بایسنقرمیرزا در مینیاتور مذکور، تاج بر سر و سوار بر اسب در زیر سایبانی چتری شکل و دارای تصویر اژدها نقش گردیده است (تصویر ۴).

تصویر ۴: قسمتی از مینیاتور دو صفحه‌ای، حضور بایسنقرمیرزا در صحنه شکار و سایبانی با نقش اژدها در بالای سر بایسنقرمیرزا.

او پیراهن آستین بلند یکسره بر تن دارد و یک شل نیز روی لباس خود انداخته است. ملازمان بایسنقر بعضی‌ها عمامه و بعضی‌ها کلاه لبه‌دار بر سر دارند و لباس آنها از پشت با طرح‌های طلایی مزین شده‌اند. حاشیه این صفحه

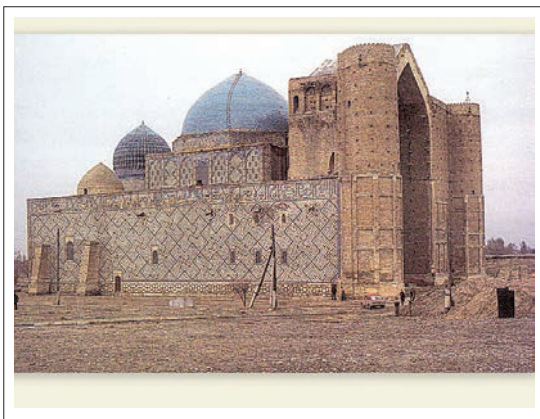
شاهنامه بایسنقری در میان شمار بسیاری از شاهنامه‌های مصور دوره تیموری و قبل و بعد از آن نامور ترین، شناخته‌ترین، زیباترین و مهم‌ترین است. چند ویژگی این کتاب رابه شاهنامه‌های معروف مانند دموت^۲(Demot) دوره ایلخانی(۶۵۶-۵۷۳۶ / ۱۲۵۸-۱۳۳۵م) و شاهنامه شاه طهماسب صفوی (۵۱۰ق ۱۶م) که یکی قبل از شاهنامه بایسنقری و یکی بعد از شاهنامه بایسنقری پدید آمدند، برتری می‌بخشد (گری، ۱۳۶۹، ۹۵ و ۹۶). یکی از این ویژگی‌ها این است که شاهنامه بایسنقری بر خلاف دو شاهنامه فوق‌الذکر که ورق‌های آنها در موزه‌های مختلف جهان پراکنده هستند به جز چند افتادگی در متن؛ کاملاً سالم باقیمانده است ویژگی دیگر شاهنامه بایسنقری زیبایی و تزئینات آن است که در این شاهنامه هنرهای مانند نگارگری، تذهیب، تجلید و خط به زیبایی مورد استفاده قرار گرفتند. با توجه به کاربرد هنرهای مذکور در این کتاب، محققان می‌توانند از بعضی شیوه‌های هنری و تزئینی دوره تیموری اطلاعاتی کسب نمایند. سومین امتیاز شاهنامه بایسنقری وجود مقدمه‌ای همراه با اشعار الحاقی است که به دستور بایسنقر میرزا نخستین بار به این شاهنامه افزوده شده است.

شاهنامه بایسنقری با یک شمسه مذهب عالی با کتیبه‌ای با قلم رقاع بر زمینه زرین که شامل نام و القاب بایسنقرمیرزا است، آغاز می‌گردد (تصویر ۳). نوشته‌های اولین صفحه شاهنامه بایسنقری که با گل‌های سرخ تزئین گردیده، از طرف جعفر تبریزی به این شرح آمده است:

من زیبایی و لطافت این اشعار را ستودم و جواهر این عواطف را بر کتابخانه سلطان قوی شوکت، صاحب جان رعیت، مدافع شهرهای ضعیف اسلام، بزرگ‌ترین سلاطین زمان، حافظ سلطنت و هر آن چه که از امور روحانی و غیر روحانی در آن است، به بایسنقر میرزا بهادر خان که خداوند حکومت او را دراز گرداند، به رشته کشیدم^۳

بایسنقر میرزا علاقه مند به شعر حماسی بود، لذا دستور داد شاهنامه فردوسی را تهیه و دیباچه جدیدی به آن اضافه کنند (تیموری، ۱۳۸۶، ۲). بایسنقرمیرزا برای نگاشتن این کتاب از معروف‌ترین خوشنویس زمان یعنی جعفر تبریزی بهره گرفت و بیشتر کتاب را با حاشیه تزئینی بر زمینه طلایی آراست (وزیری، ۱۳۸۳، ۱۹۳).

گنبد مصور در عمارت آجری دو طبقه در نگاره مورد بحث تا حدودی از نظر شکل کلی شبیه به گنبد بقعه احمد یساوی^۵ (۱۳۹۴/۷۷۹ م، ۱۳۹۹/۷۸۴ م) در آسیای مرکزی است (تصویر ۷). با توجه به شباهت بین بعضی تصاویر معماری در این شاهنامه با بعضی آثار معماری تیموری، در صورت تخریب می‌توان از روی این تصاویر با توجه به الهام گرفتن هنرمند از بناهای عصر تیموری این بناها را مرمت و بازسازی نمود.

تصویر ۷: مقبره احمد یساوی در آسیای مرکزی (مأخذ: بلر، ۱۳۸۱، ۵۰).

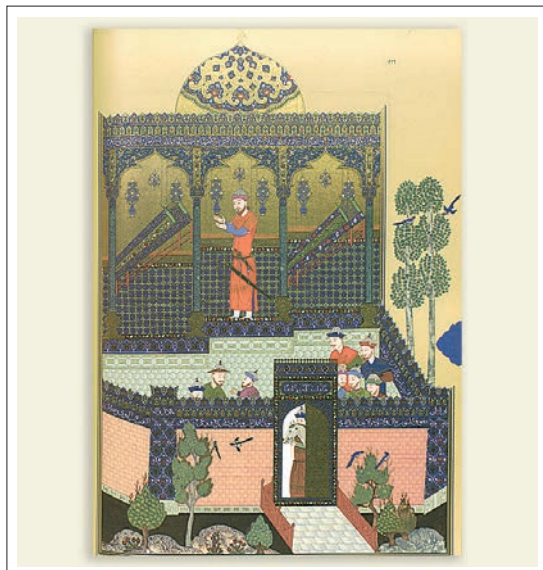
از دیگر نگاره‌های این کتاب "اردشیر و گلنار" دو عاشق و معشوق هستند (تصویر ۸) در تصویر اردشیر و گلنار می‌توان استقلال نقاشی را در دوره تیموری به وضوح مشاهده نمود (پاکباز، ۱۳۸۴، ۹۹). در نسخه‌های خطی دوره‌های سلجوقی و ایلخانی، نقاشی در خدمت خط یا همواره همراه آن بوده است ولی در دوره تیموری با توجه به بعضی نقاشی‌های نسخه‌های خطی این دوره، نقاشی به صورت مستقل انجام می‌شده و یا اینکه گاهی یک متن توضیحی در پایین و بالای صفحه نقاشی بکار می‌رفت. در صحنه عاشقانه اردشیر و گلنار عمارت آجری بایسنقر میرزا با تزیینی از کتیبه‌های سفید بر روی زمینه کاشی‌های لاجوردی به صورت دو طبقه به نمایش گذاشته شده است. این عمارت دارای حیاط محصور، حوض با طرح دالبردار و کف مفروش با کاشی نشان داده شده است. در این تصویر، طبیعت خارج از عمارت نیز با بوته‌ها، گل‌ها، درختان و آسمان لاجوردی به تصویر کشیده شده است. وجود گنبد کلاه فرنگی در بالای این کاخ می‌تواند بیانگر استفاده از شیوه معماری کلاه فرنگی در زمان‌های قدیم‌تر از دوره صفویه و قاجاریه در ایران باشد.

مصور با طرح‌های اسلیمی و گل‌های رنگی مزین گردیده است. موضوع قابل بحث این نقاشی وجود نقش اژدها بر روی سایبان بالای سر تیمور است که تحت تأثیر هنر چین از دوره ایلخانی وارد هنر ایران گردیده و در دوره تیموری نیز نقش اساسی در هنر ایرانی پیدا کرده است (شریف‌زاده، صص ۱۰۵-۱۰۴). علاوه بر ظهور نقش اژدها در هنر نقاشی تیموری، ساخت اشیا از جنس سنگ جید^۳ و فلز با دسته‌هایی با شکل اژدها نیز در این دوره متداول بوده است (تصویر ۵).

تصویر ۵: کاسه تیموری با دسته ای به شکل اژدها (مأخذ از: بلر، ۱۳۸۱، ۸۱).

یکی از نگاره‌های شاهنامه بایسنقری که ۲۲ تصویر مینیاتوری دارد، سوگواری برای رستم است (تصویر ۶). در این صحنه مصور، ساختمان کاخ دارای تزئینات کتیبه با رنگ سفید بر روی زمینه کاشی‌های لاجوردی و نوع طاق‌های جناغی^۴ می‌باشد که از مهم‌ترین شیوه تزیینی در معماری مذهبی تیموری به حساب می‌آیند. این دو ویژگی اخیر را در ورودی مقبره شیرین بیگ آقا (۱۳۸۵ م ۵/۷۸۰ ه) در گورستان شاه زند سمرقند می‌توانیم مشاهده نماییم (بلر، ۱۳۸۱، ۵۴).

تصویر ۶: صحنه سوگواری برای رستم (کتیبه‌ها، کاشی‌های لاجوردی و طاق‌های جناغی).

به بند کردن ضحاک در کوه دماوند از دیگر موضوعات نگاره‌های شاهنامه بایسنقری است. در این صفحه نقاشی که خط و نقاشی در کنار هم بکار رفته اند ضحاک به صورت عریان و دو مار بر دوش طبق اساطیر ایران در مقابل غار تاریک نشان داده شده که توسط دو سرباز از قسمت پا و دست در حال میخ شدن به کوه است. اطراف غار پر از تپه‌های اسفنجی، تپه‌های زرد و سرخ است، درختچه‌های خشکیده و پرندگانی مانند کبک و غیره نیز در صحنه نقاشی دیده می‌شوند (تصویر ۱۰).

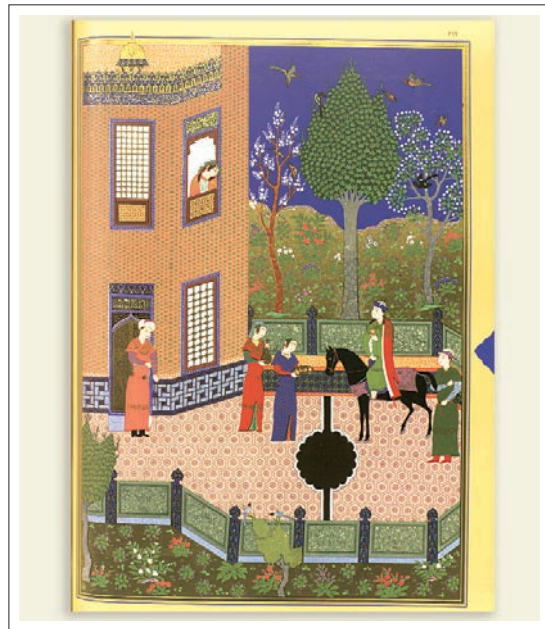

تصویر ۱۰: به بند کردن ضحاک.

در نگاره مورد بحث یک حاکم که احتمالاً فریدون پادشاه افسانه‌ای ایران طبق داستان‌های شاهنامه فردوسی است، در حال مشاهده صحنه میخ شدن ضحاک به کوه است در حالی که فردی عمامه به سر که می‌تواند نقش دانشمند را داشته باشد او را همراهی می‌کند. بر بالای سر حاکم سایبانی با نقش دو سیمرغ به صورت قرینه قرار گرفته که احتمالاً تحت تأثیر هنر چین بوده است زیرا تا قبل از دوره ایلخانی و تیموری سیمرغ فقط در عرفان و ادبیات ایران نقش داشته و در هنر ایران جایگاهی نداشته است. از دوره ایلخانان مغول نقش سیمرغ به همراه اژدها با نفوذ هنر خاور دور وارد هنر ایران می‌گردد.

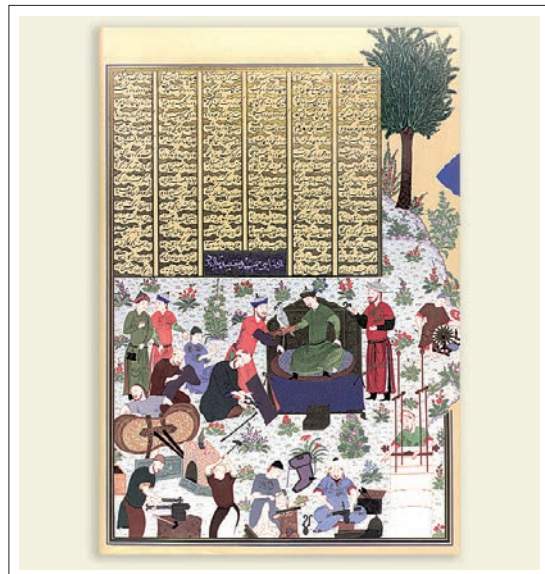
در صحنه دیدار رودابه با زال که عمارت آنها بوسیله یک دیوار آجری احاطه گردیده است خط و نقاشی تقریباً به صورت مساوی صفحه را اشغال نموده اند.

خط مورد استفاده در این صفحه خط نستعلیق بوده که بر روی زمینه طلایی نوشته شده و عنوان نقاشی با خط تعلیق و رنگ سفید بر روی زمینه آبی لاجوردی و طرح‌های اسلیمی اجرا گردیده است (تصویر ۱۱). نوشتن کتیبه با رنگ

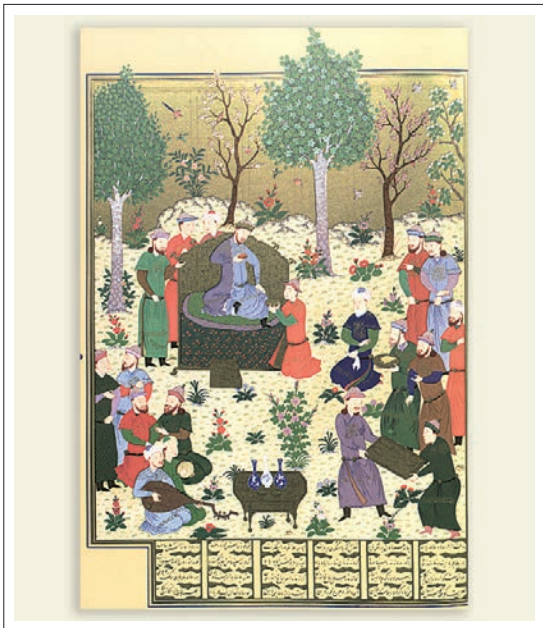
تصویر ۸: صحنه دیدار اردشیر و گلنار در یک عمارت.

جمشید پادشاه افسانه‌ای ایران یکی دیگر از نگاره‌های شاهنامه بایسنقری است. در این صحنه جمشید تاجدار پرنده‌ای بر دست و گوشواره بر گوش بر تخت سلطنت نشسته و نظاره‌گر صحنه‌های مختلف کار آهنگران و خیاطان است. در این نگاره افراد با کلاه‌های مختلف مانند کلاه لبه‌دار رو به بالا، چهارگوش، عمامه‌ای، گرد و حتی موردی بدون کلاه دیده می‌شوند که در حال ساختن زره، کلاه خود و سایر وسایل فلزی هستند. این تصویر از آن جهت دارای اهمیت است که شیوه و مراحل ساخت کلاه خود و زره را به ما نشان می‌دهد. در این ورق نقاشی شکل سندان‌ها و نیز دستگاه دمش باد به همراه شکل کوره، کارگاه رنگرزی و قیچی‌های خیاطی به وضوح دیده می‌شوند (تصویر ۹).

تصویر ۹: کارگاه تولید فلز و ادوات جنگی.

نواختن ساز و موسیقی هستند این تصویر به ما کمک کند که سیر تحول موسیقی ایران و همچنین ادوات موسیقی تیموری را شناسایی و بررسی نماییم.

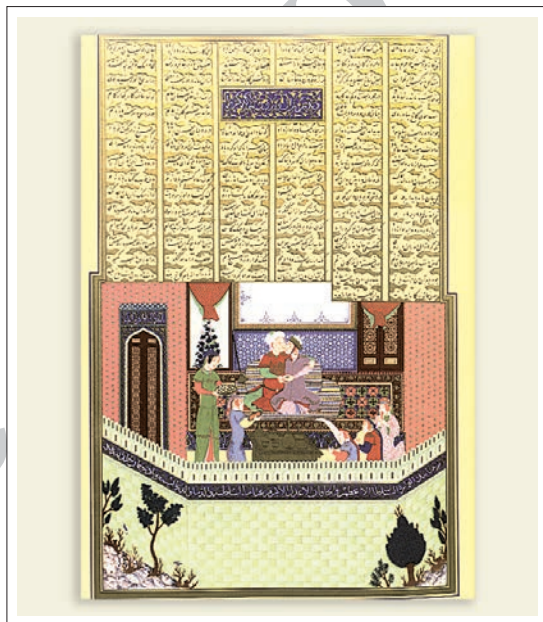
تصویر ۱۲: جشن در باغ با نقوش ظروف سفالین و آلات موسیقی.

تصویر ۱۳: ظرف آبی و سفید از دوره تیموری (کامبخش فرد، ۱۹۹).

♦ فرش، ادوات جنگی، پوشاک، خط و تذهیب دوره تیموری بر اساس تصاویر شاهنامه بایسنقری در مینیاتوری از شاهنامه با موضوع "خلعت بخشیدن یزدگرد به منذر" شاه بر تختی که بر روی فرشی قرار دارد جلوس نموده و با دست خود به منذر که روی صندلی نشسته اشاره می‌کند، در مقابل یزدگرد دوزن در حال نشان دادن لباس گلدار به مهمانان هستند. در این صفحه مصور بیشتر افراد عمامه به سر دارند و دو نفر از آنها با کلاه لبه‌دار دیده می‌شوند، زنان لباس بلند یکسره بر تن داشته و با روسری سفید و قرمز قسمتی از موی سر خود را پوشانده‌اند. در پشت صحنه نقاشی، تپه‌های اسفنجی، بوته‌های گلدار و درختان قرار دارند و خط نیز قسمت بالای صفحه نقاشی را پر نموده است

سفید در زمینه آبی لاجوری از ویژگی‌های تزیینی معماری دوره تیموری است که در دیوار بیرونی عمارت مصور در صحنه دیدار رودابه با زال به تصویر کشیده شده است که در این کتیبه، عمارت به بایسنقر میرزا بهادر خان غیاث الدین و سلطنت و "خلد الله ملکه" نسبت داده شده است که این عبارات اخیر از اشعار سیاسی و دینی دوره ایلخانی و تیموری است. در چوبی با تزیینات هندسی در ورودی عمارت با طاق جناغی تا حدود نشانگر ویژگی‌های قسمتی از معماری دوره تیموری است که در این صحنه نقاشی به نمایش در آمده است. در دیدار رودابه با زال، رودابه تاج کنگره دار و زال عمامه بر سر دارد و پنج نفر ندیمه در حال پذیرایی از آنها در داخل عمارت هستند.

تصویر ۱۱: دیدار رودابه و زال در یک عمارت آجری با نئینات کاشی.

در تصویر دیگری از شاهنامه یک مجلس شادی در مازندران به نمایش گذاشته شده است. در این صحنه نقاشی، حاکم بر تخت شاهی نشسته و عده‌ای در حال پذیرایی و نوازندگی در اطراف او دیده می‌شوند (تصویر ۱۲). در قسمتی از صفحه نقاشی سه عدد بطری سفالین دیده می‌شوند که همان سفال‌های آبی سفید دوره تیموری هستند این نوع سفال‌ها دارای زمینه سفید با نقش آبی هستند و در بیشتر مواقع نقوش این نمونه از سفالها را پرندگان و گل‌ها تشکیل می‌دهند (تصویر ۱۳). تصاویر این سفالها تا حدودی در شناخت سفال دوره تیموری به ما کمک می‌نمایند (کامبخش فرد، ۱۳۷۹، ۱۹۷ و ۲۰۳). در ورق مصور مورد بحث، حاکم کلاه کنگره داری بر سر دارد و افراد اطراف او نیز با کلاه‌های لبه دار و یا عمامه سر خود را پوشانند، دو نوازنده در این مینیاتور مشاهده می‌شود که در حال

صحنه کشتن سیاوش یکی دیگر از صفحات مصور شاهنامه بایسنقری است، در این نقاشی افراد لباس و کلاه جنگی بر تن و سر دارند و بعضی سربازان تیردان، سپر و نیزه‌هایی با خود حمل می‌نمایند. تیردان سربازان با نقوش اسلیمی و ققنوس (سیمرغ) و سپرها با نقش گل ۶ پر و ۱۲ پر نقش گردیدند. آسمان در این صحنه جنگی لاجوردی است و درختچه‌های خشکیده و گره‌دار که در نقاشی‌های دوره ایلخانی نیز وجود داشته است در این اثر نقاشی نیز مشاهده می‌گردند. چکمه‌هایی که بر پای افراد است چکمه‌های ساق بلند تا زانو است که احتمالاً این نوع چکمه‌ها در دوره تیموری مورد استفاده سربازان قرار می‌گرفته است (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶: صحنه کشتن سیاوش.

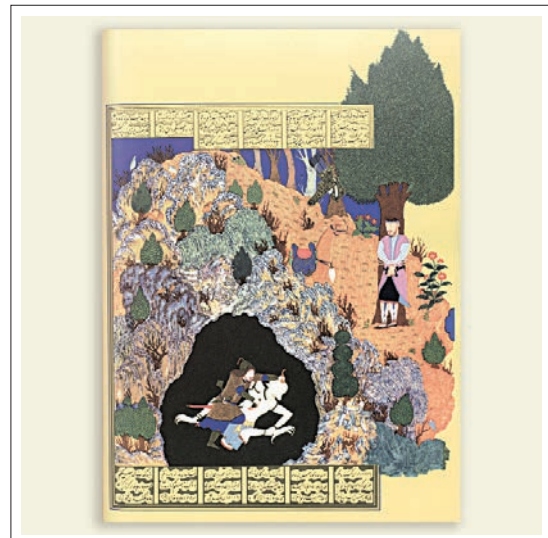
یکی دیگر از صحنه‌های جنگی شاهنامه، جنگ با هندیان است. آنها که وجود فیل مشخصه لشکر آنها می‌باشد با کلاه خودها، زرها و سپرهای مشابه با ایرانیان که پرچم آنها دارای نقش سیمرغ است در صف جنگی ایستادند (تصویر ۱۷). سیمرغ تحت تأثیر تفکر و هنر چینی در دوره ایلخانیان وارد هنر ایران گردیده است هر چند که ایرانی‌ها با نام سیمرغ در آثار مکتوب عرفانی مانند "منطق الطیر" عطار نیشابوری در دوره‌های قبل از مغول‌ها آشنا بودند ولی ظهور نقش سیمرغ در هنر ایران از دوره ایلخانیان شروع می‌گردد (رایس، ۱۳۸۴، ۱۲۳) و نمونه‌ای از این نقش را در نقوش کاشی‌های معروف به زرین فام^۶ مکشوفه از تخت سلیمان و سایر مکان‌های دوره ایلخانی مشاهده می‌کنیم.

(گودرزی، ۱۳۸۴، ۴۴). موضوع مهم در بررسی این ورق مینیاتوری تصویری از فرش است که در دو مورد نشان داده شده است که نقش و شکل این فرشها می‌تواند بیانگر ویژگی‌های فرش‌های دوره تیموری باشد که احتمالاً هنرمند با مشاهده آنها را به تصویر کشیده است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴: مراسم خلعت بخشی در حضور حاکم.

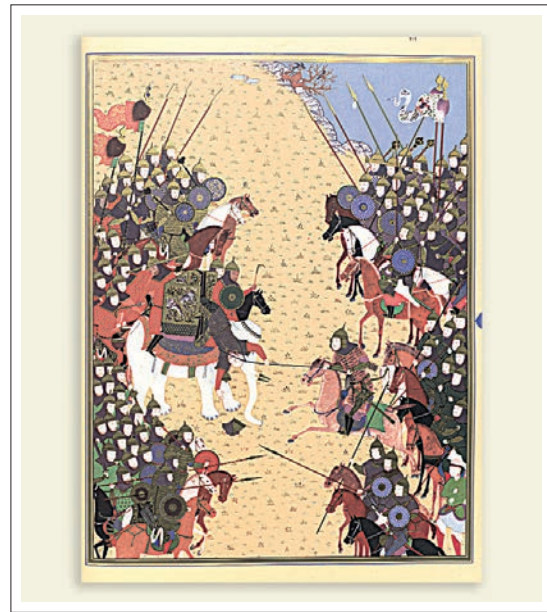
یکی از نقاشی‌های شاهنامه بایسنقری داستان کشتن دیو توسط رستم را نشان می‌دهد. در این نقاشی کشتن دیو در غاری که اطراف آنرا درختچه‌ها و تپه‌های اسفنجی تشکیل می‌دهد، انجام می‌گیرد (تصویر ۱۵). در مرکز تصویر رستم زره بر تن و کلاه خودی از جنس چرم و فلز بر سر دارد و شاخ دیو را گرفته و خنجر را در قلب دیو فرو کرده است. رستم تیردان خود را که دارای نقش سیمرغ و طرح‌های اسلیمی است به درختی که در اطراف غار قرار دارد آویخته است.

تصویر ۱۵: کشتن دیو توسط رستم در داخل غار.

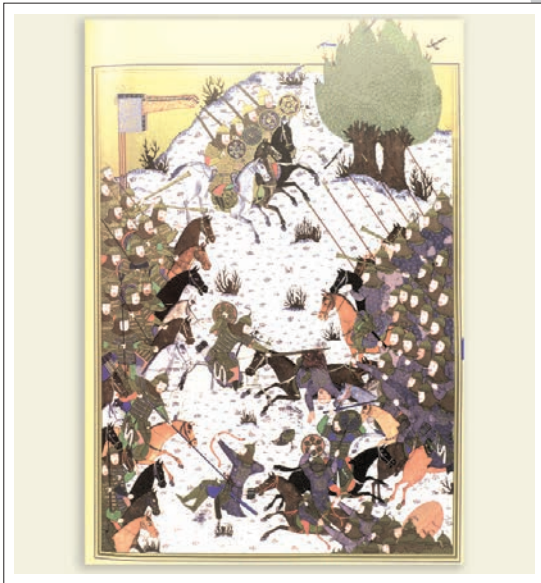

تصویر ۱۹: صحنه جنگ گودرز با افراسیاب.

تصویر ۱۷: جنگ با هندیان و پرچمی با نقش سیمرغ پر تصویر.

در شاهنامه بایسنقری دو صحنه جنگی دیگر نیز به تصویر در آمده که یک مورد آن صف‌آرایی دو گروه از سربازان در مقابل هم، سوار بر اسب و زره پوش در یک تپه ماسه و سنگ‌زار است (تصویر ۲۰) در این نقاشی نوع شمشیرها، سپرها، تیردان‌ها، نیزه‌ها، کلاه‌خودهای سربازان به همراه پرچم منقوش به نقش اژدها به نمایش گذاشته شده است.

تصویر ۲۰: صحنه مبارزه اسب سواران.

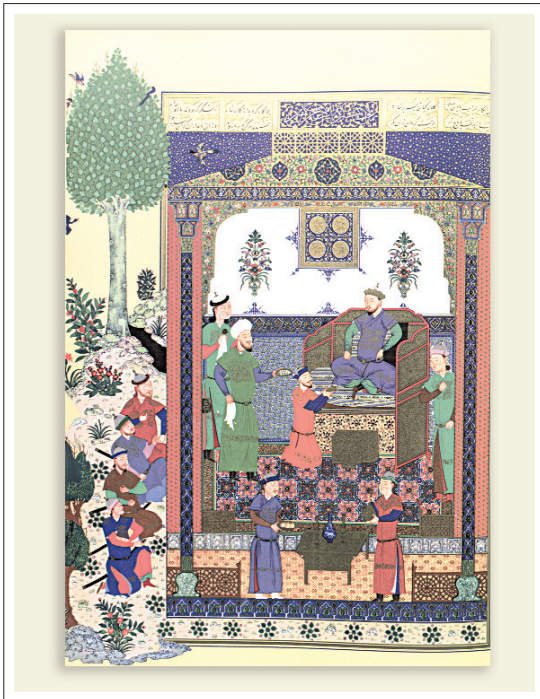
ورقی دیگر از این دو صحنه جنگی مصور، از تخت انداختن یک حاکم از تخت سلطنتی است این تصویر فقط حصار و درون قلعه دو طبقه را نشان می‌دهد بیرون این قلعه با نهری که از کنار آن می‌گذرد از زمین‌های اطراف جدا می‌شود و راه ارتباطی آن با بیرون پلی است که در تصویر به

مبارزه رستم با افراسیاب و گودرز با افراسیاب به صورت مجزا در شاهنامه نقاشی شده است. در هر دو این نقاشی‌ها خط در بالا و پایین کادر نقاشی قرار دارد و آسمان نیز به رنگ آبی لاجوردی است. در صحنه جنگ رستم با افراسیاب دو جنگجو در مرکز صحنه سوار بر اسب، بر همدیگر حمله می‌کنند و سربازانی نیز در راست و چپ بر روی تپه شنی نظاره‌گر صحنه مبارزه هستند (تصویر ۱۸). در صحنه مبارزه گودرز با افراسیاب مبارزه در یک منطقه کوهستانی پر از تپه‌های اسفنجی انجام می‌گیرد (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۸: صحنه جنگ رستم با افراسیاب.

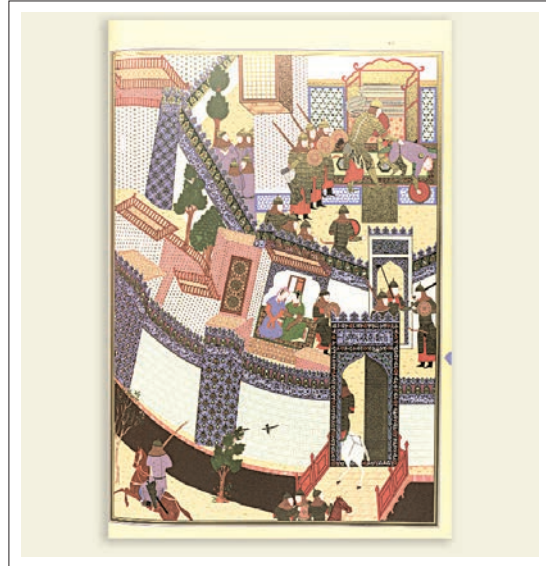
صحنه تاجگذاری لهراسب یکی دیگر از موضوعات نقاشی شاهنامه بایسنقری است (تصویر ۲۳). در این مینیاتور لهراسب بر تخت شاهی نشسته و گروهی در حال پذیرایی از او هستند او تاج بر سر دارد و در مقابل او یک میز چهار پایه قرار دارد که بر روی آن یک بطری از نوع آبی و سفید که بیشتر در دوره تیموری این نوع سفال‌ها ساخته می‌شد و یا از چین به ایران وارد می‌شد به معرض نمایش گذاشته شده است. آسمان صحنه تاجگذاری، آبی لاجوردی و پر از ستاره‌های طلایی است که این نوع مصور نمودن آسمان ویژگی اساسی در نقاشی های تیموری به شمار می‌آید. ستونهای مورد استفاده در عمارت لهراسب می‌تواند بیانگر استفاده از این نوع ستون‌ها در معماری تیموری باشد در سر ستون مقرنس‌کاری^۷ بکار رفته است.

تصویر ۲۳. صحنه تاج‌گذاری لهراسب.

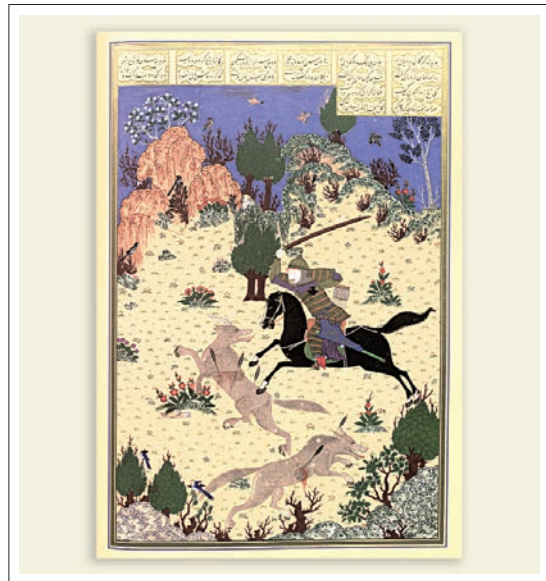
در تصویری دیگر نیز اسفندیار و رستم روی میزهایی نشسته و دست‌های همدیگر را گرفته‌اند. میزهای آنها بر روی یک فرش با نقوش ستاره و گل که احتمالاً از ویژگی‌های فرش‌های دوره تیموری است قرار دارد. در اطراف صحنه اصلی سربازانی با کلاه‌های لبه‌دار و شمشیرهای بلند بر کمر دیده می‌شوند که تقریباً لباس‌ها و کلاه‌های آنها مشابه هستند. یکی از افراد حاضر در حال نواختن یک وسیله موسیقی است (تصویر ۲۴). تصویر این ابزار موسیقی می‌تواند ما را در مطالعه ادوات موسیقی ایران در دوره تیموری کمک نماید.

نمایش در آمده است. تزئینات حصار قلعه را کاشی‌های لاجوردی به همراه کتیبه‌های سفید با خط ثلث بر روی زمینه آبی لاجوردی تشکیل می‌دهد (تصویر ۲۱).

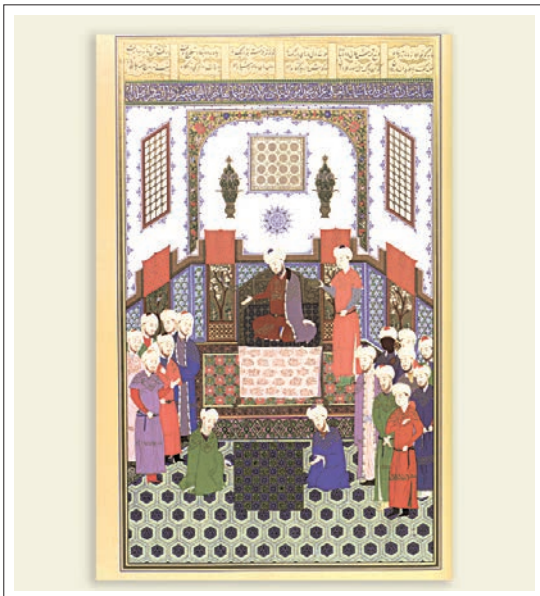

تصویر ۲۱. از تخت انداختن حاکم.

در یکی از صفحات مصور شاهنامه بایسنقری حمله اسفندیار به گرگها در حالیکه کلاه خود بر سر و زره بر تن دارد به تصویر کشیده شده است. مرکز نقاشی را دشتی با رنگ طلایی با بوته‌های گلدار تشکیل می‌دهد (تصویر ۲۲). در عمق تصویر تپه‌های اسفنجی و طلایی به همراه آسمان آبی و درختان دیده می‌شوند. در این صحنه نقاشی، خط به صورت محدود در گوشه‌ای از صفحه به نمایش گذاشته شده است که این می‌تواند بیانگر استقلال در نقاشی ایران در دوره تیموری باشد. یکی از مهم‌ترین موضوع‌های مورد توجه در این مینیاتور نقش سیمرغ بر روی تیردان اسفندیار است.

تصویر ۲۲. حمله به گرگها توسط رستم.

تصویر ۲۵: مراسم خلعت بخشی.

اکبری، ۱۳۸۱، ۱۵۰-۱۴۸). ولی تکامل هنر تذهیب در دوره تیموری است و نمونه عالی تذهیب را می‌توان در نسخه های خطی دوره تیموری به خصوص شاهنامه بایسنقری مشاهده نمود (مقدم، ۱۳۵۴، ۵۵-۷۰). یک نمونه از صفحه مذهب شاهنامه بایسنقری تذهیب ابیاتی از اشعار ابوالقاسم فردوسی در ستایش خرد (اندیشه) است که با دو مصرع تحت عنوان "بنام خداوند جان و خرد کزین بر تر اندیشه بر نگذرد" شروع می‌گردد. در این صفحه شعر، یک ترنج^۱ با کتیبه‌ای در داخل آن در بالای صفحه و یک ترنج دیگر با کتیبه‌ای در داخل آن در پایین صفحه عامل تزیینی صفحه شعر هستند و در بین ترنج‌های مذکور اشعار با خط نستعلیق در زمینه طلایی نوشته شده‌اند و حاشیه شعر را نیز گل‌های سرخ با کادر مستطیلی تزیین نموده‌اند. این صفحه مذهب، بعضی از شیوه‌های تزیینی نسخه‌های خطی دوره تیموری را نشان می‌دهد و می‌تواند در شناسایی سایر نسخه‌های خطی بی‌هویت دوره تیموری به محققان کمک نماید (تصویر ۲۶).

تصویر ۲۴: اسفندیار و رستم در باغ.

در تصویری از این کتاب مراسم خلعت بخشی بدون حضور هیچ‌گونه نیروی نظامی نشان داده شده است در اصل همه افراد حاضر عمامه بر سر دارند که احتمالاً در دوره تیموری افراد دانشمند و با سواد این کلاه‌ها را بر سر می‌گذاشتند. در این اثر مینیاتوری کف عمارت با کاشی‌های هشت ضلعی پوشش داده شده است و دیوارهای عمارت که دارای دو پنجره چوبی با شبکه‌های مربعی است دارای تزییناتی از شمشه و گلدان‌های قرینه هستند و در قسمت بالای تصویر، شعری با خط نستعلیق و نیز کتیبه‌ای با خط سفید بر روی زمینه آبی لاجوردی دیده می‌شود (تصویر ۲۵).

فن تذهیب یا تزیین نسخه‌های خطی و صفحات نقاشی در هنر کتاب‌آرایی و نگارگری ایران سابقه طولانی دارد و نمونه این تذهیب‌ها را می‌توان در نقاشی‌های کوه خواجه^۸ (قرن یکم ق.م) مربوط به دوره پارتی‌ها، اوراق مانوی^۹ (۷ و ۸ م) تورفان و نیز تزیین نسخه‌های خطی قران کریم از آغاز دوره اسلامی تا قرن ۸ هـ / ۱۴ م) مشاهده نمود

تصویر ۲۶: یک صفحه مذهب از شاهنامه بایسنقری با موضوع ستایش خرد.

◆ نتیجه‌گیری

متن نوشته‌های شاهنامه بایسنقری مطالبی را در رابطه با تاریخ واقعی و افسانه‌ای ایران مطرح می‌نمایند و به عنوان منابع تاریخی می‌توان از محتویات نوشته‌های آن استفاده نمود ولی آنچه که اهمیت دارد صفحات نقاشی دار این کتاب است که به عنوان اثر مادی و یا داده باستان‌شناسی می‌داند به ما کمک نمایند تا رفتارهای اجتماعی، اقتصادی، علمی، فرهنگی، مذهبی و غیره مردمان دوره تیموری را دوباره سازی نماییم.

تصاویر نسخه خطی شاهنامه بایسنقری علاوه بر معرفی ورقهای نقاشی پراکنده و بی هویت دوره تیموری، به ما کمک می‌نمایند که آثار مادی این دوره را نیز مشخص نموده و معرفی نماییم. وجود تصاویری از سفال‌های آبی و سفید، آلات موسیقی، کوره‌ها و وسایل نظامی در بعضی ورقهای نقاشی نسخه‌های خطی مصور دوره تیموری موجب می‌شود که ما بتوانیم ویژگی‌های مادی این آثار فرهنگی را بررسی و شناسایی کنیم.

شاهنامه بایسنقری دارای مینیاتورهایی هستند که در آنها تصویری از فضاهای معماری مانند کاخ‌ها، مساجد و سایر فضاهای معماری و تزئینات آنها به چشم می‌خورد و به احتمال زیاد نقاش با تقلید از وجود واقعی، آنها را بر روی کاغذ نقش نموده است با توجه به موارد مذکور به کمک این نقاشی‌های موجود می‌توانیم شکل‌های معماری، تزئینات و مصالح معماری همزمان با زمان ترسیم نقاشی را شناسایی و معرفی نماییم لازم به توضیح است گاهی اوقات ممکن

است یک اثر معماری در نقاشی حاصل تخیلات هنرمندان نقاش باشد.

در بعضی مینیاتورهای نسخه خطی مورد بحث نقاشی‌هایی از چهره‌های انسانی مانند زنان، مردان با پوشش‌های مختلف وجود دارد که نقاشان با الهام از شرایط وجودی، آنها را به نقش در آورده است و به کمک این نقاشی‌ها می‌توان با پوشش و سر پوش زنان و مردان همزمان با تاریخ نقاشی را مشخص نمود و ویژگی‌های آنها را بیان نمود.

◆ بی‌نوشت‌ها

۱- همزمان با تیموریان در شرق ایران به مرکزیت سمرقند و هرات، قره قویونلوها و آق قویونلوها (۷۸۰-۹۱۴ه) در غرب به مرکزیت شهر تبریز به قسمتی از ایران حکومت می‌کردند.

۲- ژرژ دموت (G. Demotte) دلال فرانسوی که در قرن بیستم بعضی از صفحات شاهنامه معروف دوره ایلخانی را برای فروش پاره نمود و بدین سبب این نسخه خطی مصور دوره ایلخانی به شاهنامه دموت معروف گردید.

۳- سنگ جید از جمله سنگ‌های معدنی است که در ایران به رنگ سبز شناخته می‌شود، این سنگ دارای رنگهای گوناگون بوده و از آن در ساختن اشیای تزئینی و کاربردی جهت درباریان و اشراف در چین استفاده می‌گردید. ساخت اشیاء از سنگ جید در ایران نادر بوده است.

۴- طاق جناغی (تیزه دار) نمونه‌ای از طاق‌های مورد استفاده در معماری ایران است که بیشتر در قرون میانی اسلامی (۵ تا ۱۰ه) جایگزین طاق‌های هلالی می‌شود. نوک یا قسمت انتهایی این

- طاق‌ها بر خلاف طاق‌های هلالی نوک تیز و شکسته هستند.
- ۵- شیخ احمد یسوی از صوفیان بزرگ قرن ۶ ه. ق (۱۲ م) بود و زادگاه او روستای یاسی واقع در قزاقستان امروزی است. مزار این شخص کانون زیارت ساکنین آسیای مرکزی و ناحیه ولگا گردیده است.
- ۶- کاشی‌های زرین فام از جمله کاشی‌های مورد استفاده در تزئینات معماری دوره اسلامی است که تشکیل شده از دو کلمه زرین یعنی طلا یا درخشان و فام یعنی بودن که روی هم رفته یعنی طلاگونه و درخشان. در نقوش انسانی، حیوانی و گیاهی این گونه کاشی‌ها از رنگ‌های طلایی مانند قرمز، قهوه‌ای و قرمز مسی بیشتر استفاده می‌شد.
- ۷- مقرنس‌کاری به ترکیبی از اشکال مختلف هندسی به کمک مصالح معماری مانند آجر، گچ و سنگ در بالای ورودی‌ها، محراب‌ها، سرستون‌ها و سایر اجزای معماری گفته می‌شود.
- ۸- کوه خواجه مکان باستانی در شمال سیستان و جنوب خراسان که در این مکان، نقاشی‌های دیواری از دوره اشکانی به دست آمده است.
- ۹- اوراق تورفان شامل متون و نقاشی‌های مربوط به آیین مانوی مکشوفه از ترکستان چین است که بر روی پوست آهو نوشته شده‌اند.
- ۱۰- ترنج یک طرح تقریباً لوزی شکل است که از ترکیب چهار لچک یا مثلث تشکیل گردیده است و در هنرهایی مانند فرش بافی، تجلید و نسخه نویسی کاربرد دارد.
- ♦ **فهرست منابع**
- ۱- اکبری، تیمور. کاشانی، پوریا. **تاریخ هنر نقاشی و مینیاتور در ایران**، تهران: سبحان نور، ۱۳۸۸.
- ۲- بلر، شیلا. ام بلوم. **جانانان، هنر و معماری اسلامی**، ترجمه اردشیر اشراقی. تهران: انتشارات سروش ۱۳۸۱/۲۰۰۲ م.
- ۳- پاکباز، رویین، **نقاشی ایران**، تهران: انتشارات زرین و سیمین، ۱۳۸۴ ۲۰۰۵ م.
- ۴- تیموری، بایسنقر میرزا، **شاهنامه مصور بایسنقری**، تهران: انتشارات میراث فرهنگی، ۱۳۸۶.
- ۵- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله. **زبدة التواریخ**، چاپ کمال حاج سیدجوادی، تهران ۱۳۸۰ ش ۲۰۰۱ م.
- ۶ خواندمیر، غیاث الدین بن هماد الدین. **مآثرالملوک**، چاپ میرهاشم محدث، تهران ۱۳۷۲ ش ۱۹۹۳ م.
- ۷- رایس. دیوید تالبوت. **هنر اسلامی**، ترجمه ماه ملک بهار. تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۴ ۲۰۰۵ م.
- ۸- سمرقندی، دولت‌شاه. **کتاب تذکرة الشعراء**، چاپ ادوارد براون، لندن ۱۳۱۸/۱۹۰۱.
- ۹- شریف‌زاده. عبدالمجید، **تاریخ نگارگری در ایران**، تهران: انتشارات حوزه هنری.
- ۱۰- علی یزدی، شرف الدین. **ظفرنامه**، تاریخ عمومی مفصل ایران در دوره تیموری، چاپ محمد عباسی، تهران ۱۳۳۶ ش ۱۹۵۷ م.
- ۱۱- کامبخش فرد. **سیف‌الله، سفال و سفالگری در ایران (از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر)**، تهران: انتشارات ققنوس ۲۰۰۰/۱۳۷۹ م.
- ۱۲- گودرزی، مرتضی. **تاریخ نقاشی ایران از آغاز تا عصر حاضر**، تهران: انتشارات سمت ۱۳۸۴/۲۰۰۵ م.
- ۱۳- گری، بازل، **نقاشی ایران**، ترجمه: عربعلی شروه، تهران: انتشارات عصر جدید ۱۳۶۹/۱۹۹۰ م.
- ۱۴- وزیرى، علینقی، **تاریخ عمومی هنرهای مصور**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۸۳/۲۰۰۴ م.
- ۱۵- وزیرى مقدم، محسن، **بررسی هنر نقاشی ایران در گذشته، حال و آینده**، تهران: انتشارات تلاش ۱۳۵۴/۱۹۷۵ م.